

SİCİLLERDEN İHTİDALARI OKUMAK: TANZİMAT ÖNCESİNDE ANKARA'DA MÜHTEDİLER

READING CONVERSION TO ISLAM FROM THE KADI REGISTERS: THE CONVERTS IN ANKARA BEFORE THE TANZİMAT

Ahmet KÖÇ*

Özet

Osmanlı devrinde gerçekleşen ihtida/din değiştirme olaylarının birbirinden farklı sebepleri ve farklı prosedürleri bulunmaktadır. Her biri ayrı bir öykünün parçası olan din değiştirme hadiseleri, devletin uzun geçmişi içerisinde farklı şekiller ortaya çıkarmıştır. Çalışmada Tanzimat fermanı öncesindeki şer'iyeye sicilleri ön plana çıkarılarak Ankara'da kayda geçirilen ihtida kayıtlarından hareketle bazı sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır. Ankara Şer'iyeye sicillerinde din değiştirme ile ilgili kayıtların hemen hepsi defterlere kaydedilmediğine göre, bir kısmının kaydedilmesinin arka planında nelerin olduğu sorusunun cevabı aranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Ankara, Din değiştirme, Şer 'iyeye sicilleri

Abstract

The events of conversion to Islam in the Ottoman era had different reasons and procedures from each other. The events of conversion to Islam which were part of an unique story, revealed different patterns in the long-term Ottoman past. In this study, it has been tried answering to some questions according to the conversion cases recorded in Ankara using the kadı registers before the Tanzimat. Thinking of not recording some cases about conversion in the kadı registers of Ankara, it has been questioned what was behind that situation.

Keywords: Ottoman, Ankara, Conversion, Kadı registers.

* Doç. Dr.; Balıkesir Üniversitesi Öğretim Uyesi, akoc@balikesir.edu.tr

Giriş: Konun sınırları

Müslüman olmak suretiyle hidayete eren, gerçeğe ulaşan, doğru yolu bulan kimselere daha genel bir ifade ile şeref-i İslam ile müşerref olmuş insanlara mühtedi denmektedir. Genel anlamı ile doğru yolu bulmak yani gerçeğe ulaşmak anlamlarına gelen ihtida(din değiştirme) aynı zamanda farklı sonuçlar doğuran çeşitli şekil ve şartlarda gerçekleşen bir olaydır¹.

Tanzimat öncesi ihtida(din değiştirme) olaylarının ele alındığı bu çalışmada, konunun tek bir bağlamda ele alınmasının zorlukları ilk etapta ortaya konmalıdır. Bu bağlamda öncelikli olarak, Tanzimat öncesi Osmanlı toplumunda yaşanan olayları ortaya koyan belirli eserleri ele almak ve bunlar vasıtasıyla konunun eksenini belirlemek daha doğru olacaktır.

Balkan coğrafyasına göre erken dönemde İslamlaşan Anadolu topraklarında ihtida olaylarının geçmişi daha eskidir. İfade edilmelidir ki, farklı bölgelerdeki ihtida olaylarının hemen hepsinin aynı dönemde ve aynı hususlar çerçevesinde şekillenmiş olduğunu düşünmek doğru olmaz. O halde bu çalışmanın sınırlarını belirlerken öncelikli olarak Anadolu topraklarının merkeze alındığını belirtmemiz gerekir. Diğer taraftan Tanzimat öncesi Ankara'sında ihtida olaylarının nasıl yapıldığını, mühtedilerin desteklenip desteklenmediğini, öne çıkan protokol uygulamalarından hareketle ihtidanın nasıl gerçekleştiğini anlamlandırmak zor olabilir.

Geçmişte yaşanmış ihtida olaylarının zaman ve mekana göre farklılıklar gösterdiği bir yana, bu olayların defterlerde konu ediliş biçimleri ve kayıt sistemleri de zamanla gelişmiştir². Bu yüzden ihtida olaylarını ele alırken, Osmanlı devrinde yapılan din değiştirme hadiselerini, Anadolu Selçuklu dönemi ile veya erken Osmanlı devrindeki din değiştirme olaylarını, XIX. yüzyılda yapılan ihtida olayları ile karşılaştırmanın zorluklarını elirtmek gerekir³. Onun için bu nedenle ihtida olaylarını daha iyi analiz edebilmek için kendi içinde mutlaka ciddi dönemsel sınırlamalara tabi tutmak gerekmektedir⁴.

¹ İhtida kelimesi hüda(hidayet) kökünden gelmekte olup, diğer dinlerden veya dinsiz iken İslam dinine girme anlamında bir terimdir. Bakz. Ali Köse, "ihtida", *TDV. İA. XXI*, s. 554.

² Tanzimatın ilanından sonra ihtida olayları hakkındaki prosedürde değişim söz konusudur. Bu süreçte; 1- ihtida etmek isteyenler Müslüman olmak istediklerine dair bir dilekçeyi meclis-i idare-i vilayete verirler. 2- burada önce din değiştirmek isteyen kişinin sorgusu yapılır. 3- hür, âkil bâliğ olup olmadığı araştırılır ve tabiyeti incelenir. 4- ihtida etmesinde cebr ve iğfalın olup olmadığı sorular ve kelime-i şehadet getirir. 5- bu sorgulama vali huzurunda bir heyetle yapıldıktan sonra dilekçesine kenar yazısı yazılarak konu şeri mahkemeye intikal ederdi. Aynı işlem bir kez de kadı efendi huzurunda tekrar ettirilirdi. Bakz. B. Özdemir, *Osmanlı Çoğulculuğu Selanik'in 1840'lı Yıllarda Müslüman, Ortodoks ve Musevi Cemaatleri*", *Osmanlı IV*, Ankara 1999, s. 267.

³ İhtida eden kişilerin çeşitli zamanlarda farklı beklentilerle hareket ederek Müslüman olmuş olmaları olayın değişik boyutlarının olduğunu ortaya koymaktadır. XX. yüzyılın ilk yarısında –daha açık bir ifade ile- mübadele dönemindeki ihtida olaylarının içeriğinin daha farklı olduğu dikkat çekmektedir. Türkiye'de mübadeleye tabi tutulan Ortodoks Rumların eski dinlerini terk ederek Müslüman olmalarının hangi şartlarda nasıl gerçekleştiği sorusu bu dönemdeki ihtida olgusunun doğasını ortaya koymaktadır. Zorunlu nüfus değişimi ile mübadeleye tabi olup Yunanistan'a gönderilmesi sözleşme gereği olan Ortodoks Rumların bir kısmı çeşitli gerekçelere ve mazeretlere bağlı olarak Bakanlar Kurulunca mübadeleye tabi

Osmanlı devrinde yaşanan ihtidalar hakkında çok sayıda çalışma yapılmasını sağlayan temel kaynak türü şer'iyye sicilleridir⁵. Şer'iyye sicillerinde hem ihtida olayları hakkında, hem de mühtedilerin din değiştirmeleri sonucunda karşılaştıkları zorlukları ortaya koyan dava örnekleri vardır. Siciller dışında başka bir kaynak türü ise arşiv evrakıdır. Başbakanlık Osmanlı arşivinde -özellikle son dönemde tutulmuş- çok sayıda din değiştirme hadiselerinin kaydının olduğunu da belirtmek gerekir.

Araştırmanın ana kaynağını oluşturan Ankara Şer'iyye Sicillerinde ağırlıklı olarak yüzlerle ifade edilebilecek ihtida olayına rastlamak mümkündür. Bilinmelidir ki, sicillerdeki kayıtlar din değiştirenlerin tamamını kapsamamaktadır. O halde şer'iyye sicillerinde ihtida edenlerin hemen hepsinin kayıtları tutulmadığına göre, acaba kaydı tutulanlara neden ihtiyaç duyulmuştur? Benzer şekilde neden ihtida edenler sicillere kendi vaziyetlerini kaydettirme ihtiyacı hissetmişlerdir? Sorularına cevap aramak gerekmektedir.

Tanzimat öncesi Osmanlı Ankara'sında yaşanmış olan ihtida olaylarının ele alındığı bu çalışmada takip edilen yöntem, kronolojik ve yatay yaklaşım tarzıdır. Ankara Sancağı'nda Tanzimat fermanı öncesinde ihtida olaylarının nasıl yapıldığı sorusuna cevap veren ilk unsur kronolojidir. Yani Tanzimat Fermanı öncesinde Ankara Sancağı'nı kapsayan şer'iyye sicilleri üzerinde yapılan incelemeler konunun ana kaynağıdır. Yatay yaklaşım tarzından kasıt ise Tanzimat öncesi dönemde örnekleme yöntemi ile şer'iyye sicillerinden çıkardığımız kayıtlarla çalışma şekillenmiştir.

Çeşitli Açılardan İhtida

Bilindiği gibi Anadolu'nun fethiyle birlikte, din değiştirmeler de kendiliğinden artmıştır⁶. Anadolu'da erken dönemde yaşanan ihtida olaylarının farklı hususlar

tutulmamışlardır. Bu bağlamda, İhtida mübadeleden istisna tutulma nedenlerinden biridir. O halde Rumların bir kısmı ya ihtida ederek, ya da Müslüman bir erkekle evlenip mübadeleden kurtulmaya çalışmışlardır.

⁴ Çalışmaya Anadolu'da erken dönemde yaşanan ihtida olaylarını tek tek anlatarak başlamak konuyu boyutunu aşacaktır. Erken dönem Anadolu'sunda yaşanan ihtida olaylarının nasıl yapıldığını tam olarak tespit etmek mümkün olmadığı gibi, o dönemde tutulan kayıtları XIX. yüz ile karşılaştırmak da mümkün değildir. Erken dönem ihtida olaylarını ele alan yazarların bir kısmı Anadolu Selçuklu topraklarında Hristiyanlığın eski siyasî gücünü yitirmiş olması nedeniyle sık sık ihtidaların yaşandığını belirtirler. Öte yandan Anadolu'nun fethi gibi Balkan fetihlerini yorumlayan kimi yazarlar ise ihtida olayında daha farklı yorumlar ileriye sürerler. Hatta bu konuda meseleyi daha da genişleten bir takım yazarlar, vergiden kurtulma, idarî mevki ve mülk edinme isteği, Hristiyanlığa yönelik aşağılayıcı bakış açısından kurtulma arzusu, evlilik gibi, ekonomik, sosyal ve kültürel faktörlerden bahsederler.

⁵ Kamil Çolak, *XVI. yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri*, s. 9. Sicillerde sık sık *kendi rıza ve ihtiyarları* ile ifadesi geçmektedir. Bakz. SŞS 23/74.

⁶İhtida olaylarından bahseden kaynaklar biraz fazladır. Osman Turan'ın *Anadolu'da İslamiyet*, Osman Çetin'in, *Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı ve Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları*, Yavuz Ercan'ın *Osmanlı Yönetiminde Gayri Müslimler*, Heath Lowry'nin, *Trabzon Şehri'nin İslamlaşması ve Türkleşmesi*, Anton Minkov'un, *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life*, Mehmet Şeker'in, *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ Kavramı ve Mühtediler*, Maria Vasileiou'nun *Conversion in the Late Ottoman Empire: A Case Study on the Legal Status of Greek Orthodox Converted to Islam* isimli kitaplara bakılabilir. Konuyla ilgili kitaplardan başka çok sayıda makale de vardır. Bu makalelerden Ahmet Yaşar Ocak'ın "Anadolu" ve "XIII. ve XV. yüzyıllarda Türk-Hristiyan Dini Etkileşimler ve Aya Yorgi(Saint Georges) Kültü" isimli makaleleri, İlber Ortaylı'nın "Tanzimat Devrinde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", ve "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet" isimli makaleleri, Yavuz Ercan, "Türkiye'de XV ve XVI. yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki ve İçtimai ve Sosyal Durumu" ve Bülent Özdemir'in *The Plurality and Religious Dimensions of Ottoman Culture: The Case of Orthodox Community of Salonica in the 1840s*" Selim Deringil'in "There is No Compulsion in Religion; On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire" isimli

çerçevesinde geliştiği araştırmacıların üzerinde durduğu hususlardır. İhtida olayında elbette ki vergiden kurtulmak, idari mevki elde etmek, mülk edinmek, evlilikler gibi sosyal faktörler önemli olarak kabul edilse de mühtedilerin hepsinin aynı yöntemle Müslüman olduklarını düşünmek doğru olmaz⁷.

Psikoloji biliminin ortaya koyduğu kaynaklardan hareketle ihtida hadisesinin aniden meydana gelmediği ileri sürülmektedir. Hugh Goddard'ın ifade ettiği din değiştirme hikayelerine bakıldığında, İslam dinini bırakıp, Hıristiyanlığa geçişin ani bir olay olduğunu, öte yandan diğer dinlerden İslam dinine geçişin, bir sürecin sonunda gerçekleştiğini ifade etmektedir. Yine yazara göre ihtida olayının tam olarak neden ve sonuçlarını anlayabilmek için, mühtedinin çocukluğundan başlayarak incelenmesi ve psikolojik faktörlerin göz önünde bulundurulması gerekmektedir⁸. Hukukî yönden ise ihtidanın gerçekleşmesi için çeşitli şartların öne sürüldüğü görülmektedir; Bunlardan birincisi ve en önemlisi âkil ve bâliğ değildir. İkinci olarak da kadın veya erkeğin etki altında kalmadan bu fiili hür iradesi ile kabul etmiş olması beklenmektedir⁹.

Mühtediler içerisinde siyasi ve iktisadi menfaatlerden dolayı ihtida edenler olabildiği gibi, manevi ve daha değişik nedenlerle ihtida edenler de olabilir. Bunlar arasında devletin yönlendirmesiyle de bireysel din değiştirme olayları olmuş olabilir. Bireylerin din değiştirmeleri konusunda önemli görülen bazı hususları burada belirtmek gerekirse: özellikle Çolak'ın ifade ettiği Osmanlı toplumsal yapısında XIII. yüzyıl vurgusu öne çıkmaktadır. Yazara göre devlet, cizye gelirlerinin azalacağı endişesini taşımış olabilir¹⁰. Cizye vergisinden kurtulmak için din değiştirme hususu sık sık gündeme gelmekle birlikte söz konusu bu hususun gerçek manada oranını tespit etmek mümkün değildir. Öte yandan Lowry, XVI. yüzyıl Trabzon'unda Hıristiyan olanların müslüman olanlara göre daha fazla vergi verdiklerini ifade ederek, bu durumu, gayrimüslimlerin İslam'a yönelmesinde çekici bir unsur olarak göstermektedir¹¹. Lowry'nin fikirlerini destekleyen Jennings ise ihtidanın

makalesi, Nuri Adıyeko'nun "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair" isimli makalesi, Galip Eken'in "Bir Anadolu Osmanlı Şehri Kayseri'de İhtida Hareketleri" isimli makalesine bakılabilir. Öte yandan Cloude Cahen'in "Zimme" maddesi, Ali Köse'nin, "İhtida" maddesi vardır. Bu konuda çeşitli tezler de yapılmıştır. Kamil Çolak'ın *XVI. yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri*, isimli doktora tezi, Halide Aslan'ın *Tanzimat Döneminde İhtida* isimli doktora tezi, Esra Karadağ'ın *XIX. yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da İhtida Hareketleri* isimli yüksek lisans tezi belli başlı çalışmalardır.

⁷ Vryonis'e göre XIV ve XV. yüzyıl Balkan coğrafyasındaki İslamlaşmanın sebeplerinin daha çok endişeye bağlı olduğu; "alt sınıftan üst sınıfa geçme, dini vaazlar, medrese ve camilerden etkilenme ve korku faktörü olarak ..." ifade edilmiştir.

Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida*, s.53.

⁸ Batı toplumları üzerinde yapılan araştırmalarda ihtidanın çok çeşitli sebepleri olabildiği ifade edilmiştir. Bunlar; 1- mevcut halinden veya mevcut fikirlerinden tatmin olmama, 2- bir başka Hıristiyan mezhebine yönelerek çözüm arama, 3- hiçbir dinden memnun olmama ve bunun verdiği mutsuzlukla yeni arayışlar içine girme, 4- bütün bu denemelerden sonra nihayet İslam dinini kabul etme durumu karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Halide Aslan; *Tanzimat Döneminde İhtida(1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 23- 24.

⁹ Halide Aslan; "Tanzimat Döneminde Dini Değişim Halleri: İhtida, Gizli Din- Tanassur ve Osmanlı", *Toplum Bilimleri Dergisi VI(12)*, 2012, s.55-60

¹⁰ Bakz. Kamil Çolak, *XVI. yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi, Ankara 2000, s. 25.

¹¹ Heath W.Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi(1461-1583)*, İstanbul 1977, s. 138.

doğasında cizye vergisinin bir cazibe oluşturduğunu açıkça ifade eder. İlahiyatçı Köse'ye göre ise, İslam toplumlarında bahsedilen cizye miktarı kişilere fazla yük getirmemiştir. Bu vergiden kadınlar, çocuklar ve fakirlerin muaf olduğu düşünüldüğünde cizyenin İslam'ı kabul etmeye yönelişte önemli bir unsur olmadığı kanısı oluşmaktadır. Zira ihtida edenlerin %2.5 oranında zekat vermenin yanı sıra askerlik görevini de göze alması zorunludur¹².

Din değiştirerek Müslüman olan bireylerin hem askerlik hem de İslamî vergilere tabi tutuldukları düşünüldüğünde, cizye vergisi dolayısıyla din değiştirmenin cazip tarafının olmadığı anlaşılır. Özdemir, Selanik şehrinde ihtida olaylarını açıklarken daha farklı bir konuya değinmektedir. Yazara göre farklı dini topluluklardan meydana gelen Osmanlı toplumunda din değiştirenlerin borçlarının genellikle Müslümanlar tarafından ödenmesi hususu, din değiştirmelerde önemli bir etkidir¹³. Yazarın ifade ettiği bu durum, zamana yayılmış bir din değiştirme hadisesinin varlığına işaret etmektedir. Öte yandan Özdemir'in bahsettiği din değiştirenler için toplanan yardım paraları devlet tarafından organize edilen düzenli bir tahsisat değil tam aksine, halkın kendi aralarında oluşturduğu fonlardır.

İhtida olaylarında zaman ve yer faktörü elbette önemlidir. Osmanlı Devleti'nde Kanuni Sultan Süleyman'ın son zamanlarına kadar Balkan coğrafyasının kırsal alanlarında yoğun bir İslamlaşma dönemi yaşanmış olmalıdır. İhtida olaylarının Balkanlarda hangi dönemlerde daha hızlı olduğu hakkında farklı görüşler vardır. Maria Todorova bu sürecin XIX. yüzyıla kadar devam ettiği hususunu öne çıkarır. Halil İnalçık ise Balkanlardaki İslamlaşma meselelerini biraz daha genişleterek Sırp, Bulgar ve Arnavut aristokratların bile buraların fethinden hemen sonra ihtida etmeye başladıklarını ifade eder¹⁴.

Tanzimat dönemi öncesinde Osmanlı merkezi idaresi gayrimüslim reayaya zorla din değiştirmemeleri konusunda sürekli emirler göndermiştir, Zira "*dinde zorlama yoktur*" ayeti ile bu konu İslâm dininin özünden kaynaklandığı ifade edilmeye çalışılmıştır. Tanzimat döneminde yapılan yenileşme/ çağdaşlaşma çabalarının sosyal alana da yansıdığını belirtmek gerekir. Hiç kimsenin yargılanmadan ölüm cezasına çarptırılmaması, reayanın malı ve mülkünü istediği şekilde tasarruf edebilmesi, bu haklardan Müslüman olmayanların da yararlanması fermanla sağlanmıştır. Bunun sonucu olarak dini serbestiyetle ilgili önemli gelişmeler yaşanmıştır¹⁵. Devletin gayrimüslimlerle ilgili XIX. yüzyılda çeşitli adımlar atmasında, yabancı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki baskısı etkili olmuştur. Bu hassasiyetin bir sonucu olarak, din değiştirme hareketleri Tanzimat

¹² Ali Köse, "İhtida", *TDV. İA. XXI*, 2000, s. 556.

¹³ Bülent Özdemir, "The Plurality and Religious Dimensions of Ottoman Culture", s. 81.

¹⁴ Selim Deringil, "There is No Compulsion in Religion; On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire 1839-1856", *Comparative Studies in Society and History* 42, 2000, p. 556.

¹⁵ 17 Temmuz 1839 tarihinde yayımlanan Hatt-ı Hümayun'da devlet işlerinde kanuna riayet ve hakkaniyete dikkat edilmesi, halktan rüşvet alınmaması ve zulümden kaçınılması, ülkede yaşayan Müslüman ve gayrimüslim halkın güvenliğinin sağlanması, canından, malından ve meskeninden emin kılınması, saraya hediye gönderilmemesi ve bürokratların hediye kabul etmemesi gibi Tanzimat Fermanı'nın önemli ilkeleri vardı. Ali Akyıldız, "Tanzimat", *TDV. İA.* 40, 2011, s. 2-5.

sonrasında kurumsallaşması söz konusu olmuştur¹⁶. XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı toplumunda diğer dinlerden İslâm dinine geçmek isteyenlere daha sistemli bir sürecin uygulanmasına dikkat edilmiştir. Osmanlı arşivlerinde bahsettiğimiz ihtida prosedürlerini ortaya koyan çok sayıda belge mevcuttur. Belgelerde ihtida olayları ile ilgili en çok üzerinde durulan konular; *kişilerin zorla Müslüman yapılmaması, belli bir yaşta, kendi isteğiyle Müslüman olduklarının kesin olarak ortaya konulmasından sonra Kelime-i Şehâdet getirmelerine yardımcı olunması* hususlarıdır¹⁷. Belirtilen bu vasıflara uymayan mühtedilerin ihtidaları kabul edilmemiştir¹⁸.

Osmanlı toplumunda ihtida eden kişilere gerek devlet tarafından¹⁹ ve gerekse vakıflar kanalıyla önemli tahsisatların yapılmış olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Sosyal yardımlaşmanın önemli aşamalarından biri olan vakıfların bu alana yatırım yapması aslında şaşırtıcı değildir. Zira vakfiyeler takip edildiğinde vakıfların ihtida eden kimselere yönelik faaliyetlerini görmek mümkündür. Hicrî Şaban 896/Haziran 1491 tarihinde ihtida eden mühtedi Ahmed'in Bursa'da bulunan Yeşil İmareti'ne yerleştirildiği, Hicrî 1033/1624 tarihinde II. Murad İmareti'nden Mehmed bin Abdullah'a yemek tahsis edilmesi, vakıfların mühtediler için tahsisat ayırdığının açık delilleridir. Aynı şekilde XV. yüzyılda oluşturulmuş Hacı İvaz Paşa Vakfiyesi'nde mühtedilere ödeme yapıldığına dair açıklama bulunmaktadır. Vakfiyede *bahây-i destâr, bahây-i destâr-ı mühtediyân, bahây-i destâr-ı mühtediyân ber- mûcib-i tezkire-i hâkimü'ş-şer'* veya *edây-ı destâr-ı mühtediyân bâ mürâsele-i şer'iyye* şeklinde ifade edilen kayıtlar bulunmaktadır²⁰.

Din değiştirme işleminin belirli bir süreci olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre mühtedilerin ihtidalarından sonra isim değiştirdikleri, erkeklerinin sünnet olduğu, elbise parası anlamına gelen sembolik olarak kisve-bahâ verildiği, ihtiyaç sahibi olanlara şayet mümkünse yardım edildiği belgelerden anlaşıldığına göre bu durum -genel olarak- uygulamalara da yansımıştır. Bu dönemde gayrimüslimler, İslâm dinini seçmeleri için baskıya uğramadıklarını ifade etmişlerdir. Müslüman kıyafeti giymek, açıkça İslâm dinini kabul ettiğini beyan etmediği sürece ihtida etmek anlamına gelmiyor idiyse de, bu ikisi hem halkın tahayyülünde hem de kanunlar nezdinde iç içe geçmiştir. Öyleyse, bir gayrimüslim ihtida ettiğinde genellikle kendisine bir elbise takımı hediye edilmesine şaşmamak gerekir. Geçmiş asırlarda kıyafetin farklılaştırma kaidelerinden biri olması hasebiyle bu geleneğin hem pratik hem de sembolik anlamları vardı. Farklı dinî

¹⁷ İslam dinini, kendi hür iradeleriyle kabul ettiklerini beyan eden ifadeleri her sicilde bulunmaktadır.

¹⁸ Mehmet Şeker, *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ Kavramı ve Mühtediler*, 2005, s. 71- 86

¹⁹ Osmanlı padişahları istedikleri taktirde bireysel olarak yardım kapılarını istedikleri kadar açabilirdi. Padişah emriyle Sırp kökenli piyade askerlerinin din değiştirmeleri üzerine dağıtılan atiyyeleri 150 kuruştan 300 kuruşa yükseltmiştir. Bakz. *BOA. DH. MKT. 1700/69*.

²⁰ "... sebeb-i tahrir oldur ki; merhum Şeyh Hacı Halife Mahallesinden İsmail nâm kafir İslam'a gelüb merhum Hacı İvaz Paşa Evkafı'ndan mühtediler için tayin olunan akçeden efendi marifetiyle yüz akçe virildi. Mütevelli Mehmed bin Eflatun elinden" denmektedir. Osman Çetin; "Hacı İvaz Paşa Vakfiyesindeki Mühtedi Fonu Hakkında", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi III*, 1991, s. 170- 171.

cemaatlerin mensuplarının kılık kıyafetleriyle tefrik edildiği bir toplumda, kişinin bir dinden diğerine geçmesi giysilerini tamamen değiştirmesini gerektirirdi; bunu yapmak ise, varlıklı kesim dışındakiler için malî bir külfet getirmekteydi²¹.

Zamanın incelikli durumu sebebiyle ihtidaların çok ciddi prosedürlerle meydana geldiği, mühtedilerin dini, idari ve sosyal olmak üzere çeşitli sebeplerle İslâm dinini seçtikleri, din değiştirdikten sonra çeşitli sosyo-ekonomik problemlerle karşılaştıkları tespit edilmiştir. Osmanlı merkezi idaresi din değiştiren kişilerin, sıkıntı çekmemeleri için bazı mühtedilere iş vermek suretiyle onları kısa sürede İslam dinine ısındırmıştır. Kendi rızasıyla Müslüman olmuş kişilere, XVIII. yüzyılın sonlarında yeni bir iş verme konusunda Osmanlı Devleti kimi zaman istekli görünmüştür²². Bu gelişmeler sırasında mühtedilerin haklı olarak devletten özel muamele bekledikleri de tespit edilmiştir²³.

İhtida süreci kadar ihtida sebepleri ve sonuçları da önemlidir. Mühtediler, din değiştirme sebeplerini çoğunlukla açık bir şekilde dile getirmemiş olsalar da, belgelerde geçen ifadelerle göre bunları dini-psikolojik, sosyal ve ekonomik sebeplerle²⁴ ihtidaların yaşandığını tespit edebiliyoruz. İhtidanın sebebi olarak değil, belki sonucu olarak değerlendirilebilecek bir durum da evlenme yoluyla yapılan ihtidalarlardır. İslâm dini Müslüman erkeğin gayrimüslim kadınla evlenmesine cevaz vermesine rağmen, -daha çok sosyal nedenlerle olsa gerek- bu kadınların Müslüman erkek ile evlenmeden önce veya evlendikten hemen sonra din değiştirdikleri gözlemlenmiştir.

Öte yandan Müslüman bir kadının gayrimüslim bir erkek ile evlenmesi dini olarak haramdır. Nitekim Müslüman kadınların iman etmeyen gayrimüslim erkeklerle evlenmeleri çeşitli ayetlerle de yasaklanmıştır²⁵. Bu durumda gayrimüslim erkeğin Müslüman olduktan sonra Müslüman kadın ile evlenmesine izin verilmiştir. Şayet evli kadının eşinden önce Müslüman olması durumunda, eşinin de dinen İslam dinini seçmesi beklenmiştir. Aksi taktirde bu tür evlilikler dinen haram olarak nitelendirilmiştir. Ankara'da sakin Yahudi taifesinden Aişe binti İsak nâm mühtedi, Hicrî 3 Receb 1242/31 Ocak 1827 tarihinde şerî mahkemeye gelerek eşi İsak için *şer'an arz-ı İslam olunmak* lazım geldiğini ifade ederek kendisinin Müslüman olduğunu, bu yüzden eşinin de İslam dinini kabul etmesini talep etmiştir²⁶.

Evlilik yoluyla Müslüman olma durumu kişiden kişiye farklılık göstermiştir. Şayet Müslüman bir erkekle gayrimüslim bir kadın evlenmek isterse, bu izdivaçta dinen sakınca yoktur. Müslüman erkeklerle evlenen gayrimüslim kadınların ihtida mecburiyeti olmamasına rağmen, kadınların ya evlendikten kısa bir süre sonra, ya da evlenmeden önce

²¹ İrvin Cemil Schick; "Tebdil-i Kıyafet, İrtidat ve İhtida" *Acta Turcica* 2-1, s. 35-45

²² ŞŞS. 30/170

²³ Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida*, s. 129.

²⁴ Gayrimüslimler cizyenin yanı sıra haraç adı altında bir vergi de vermektedirler. Cizye, zekat ve askerlikten muaf olmanın karşılığı olarak kabul edilirken, haraç ise Müslümanların ödediği resm-i çift veya resm-i dönüm denilen toprak vergisinin karşılığı olarak ödüyor olmaları gayrimüslimlerin tercih sebebi olabilir.

²⁵ Kur'an-ı Kerim Bakara 2/221 ve Mümtehine 60/10 ayetleri.

²⁶ AŞS. 107/793: 155

İslam dini ile müşerref oldukları görülmektedir. Ankara Öksüzce Mahallesi'nden Aişe binti Abdullah'ın, Hacı Ashab Mahallesi'nden Halil ile 29 Rebi'ü'l- evvel 1164/25 Şubat 1751 tarihinde yaptıkları evlilik buna örnek olarak gösterilebilir²⁷.

Din değiştirerek Müslüman olan kişilerin hayatı eskiye göre büyük oranda değiştiği için bu dönemin en önemli sorunu, eski çevresi ile yaşadıkları çatışmalar olmuştur. Din değiştiren kişilerin daha önceden beraber yaşadığı çevre, kişilerin durumunu kabullenme, onları olduğu gibi benimseme konusunda çoğu zaman istekli olmamıştır. İhtida eden kişilerin yeni durumunun kabul görmemesi nedeniyle çevredeki kişilerin bu duruma değişik seviyelerde tepki göstermesine neden olmuştur. Ortaya çıkan bu manzara bazı durumlarda din değiştirenlerin kendilerini savunarak mücadele etmelerine yol açmıştır²⁸. İhtidaların belki de en zor tarafı, din değiştiren kişilerin aileleriyle yaşadıkları bu sorunlardır. İster erkek isterse kadın olsun, her iki cinsin Müslüman olduktan sonra Hristiyan veya Yahudi olan aileleriyle sık sık sorunlar yaşadıkları ve yaşanan bu sorunların bazen aile içi mesele olmaktan çıkıp, cemaat meselesi haline gelebildiği görülmektedir²⁹.

Din değiştiren kişilerin aileleriyle yaşadıkları sorunların çeşitli yönleri vardır. Aynı dine inanan cemaat mensuplarından birinin içlerinden çıkıp Müslüman olması, Müslüman olan kişiye bakışı birden değiştirmiştir. Nitekim örneklere bakıldığında yeni Müslüman olmuş kişilerin kimi zaman sıkıntılı günler yaşadıkları anlaşılmaktadır³⁰. Çünkü Müslüman olmuş bireyleri yalnızlaştırmak, tecrit etmek için dindaşları onunla bütün bağlarını kesmişlerdir. Aynı şekilde din değiştiren kişilere karşı cemaat baskısının olduğu da gözükmektedir. Yahudi taifesinden olan Aişe binti Elyak'ın, Müslüman olduktan sonra kendisine ait olan iki yastık, iki kilim ve iki minderi ailesinden alamadığını ifade ederek mahkemeye başvurmuştur. Ankara kadısının yaptığı incelemeler neticesinde yeni Müslüman olan Aişe'nin mallarının teslim edilmesine karar verilmiştir³¹.

İhtida olayları diğer pek çok şehirde olduğu gibi Ankara'da toplu şekilde olmayıp ferdi olarak gerçekleşmiştir. İhtida etmek isteyen gayrimüslimler kendilerine hiçbir zorlamada bulunulmadan, kaza kadısı huzuruna gelerek oradaki mecliste kelime-i şehâdet

²⁷ Örneklerde genellikle "...bundan akdem din-i İslam'ı kabul ve Mehmed ismiyle tesmiye olunan kimesnenin zevce-i menkuhası dahi edyân-ı batıladan rüçü' ve din-i İslam'ı kabul ve kelime-i tevhid ve şehadeti meclis-i şer'de bi't-tav'ıha lisaniyle ikrar ve kalbi ile tasdik idüb ve talebiyle ismi Fatma tesmiye olunduğu iş bu mahalle kayd olundu..." şeklinde kayıtlar vardır. Bakz. *AŞS. 134/820:355*

²⁸ Din değiştirenlerin yaşadığı sorunlar hakkında Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 311. K. Çolak, *XVI. yüzyılda İstanbul'da İhtida*, s. 158- 161. Ayrıca H. Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida*, s. 164.

²⁹ İhtida olayları kimi zaman uluslararası büyük sorunlara dönüşebilmiştir. Bunun en güzel örneği, Selanik şehrinde 1876 yılının Mayıs ayında yaşanan olaydır. Bulgar kızı Stephana'nın ihtida ederek Müslüman olması, fazlasıyla siyasallaştırılarak bu olayın arkasına gizlenmiş sosyal ve siyasi çekişmeyi yansıtır. Selanik Vakası, bir Bulgar kızının ihtida etmek istemesi üzerine Hristiyanlar tarafından kaçırılması sonucu oluşan Müslüman halk öfkесinin bir tezahürüdür ve bunu takip eden toplu gösteriler bir Müslüman topluluğunun 6 Mayıs 1876 tarihinde, Fransız ve Alman konsoloslarını öldürmesi ile sonuçlanmıştır. Bab-ı Ali ile Büyük Güçler arasındaki rekabet, sıradan bir Bulgar kızının din değiştirmesi meselesinde de kendini göstermiştir. Berke Torunoğlu; *Murder in Salonika, 1876: A Tale of Apostasy Turned into an International Crisis*, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s. 1- 100.

³⁰ Müslümanlara yapılan baskı ve eziyetten az da olsa bahsedilebilir. Özellikle Balkanlarda yeni Müslüman olmuş kişilere karşı eziyet örnekleri az da olsa vardır. Bakz. *BOA. TFR. I. KV. 98/9788* (3 Cemaziye'l-âhir 1323/6 Temmuz 1905).

³¹ *AŞS. 107/793: 165*

getirip İslam dinine girmişlerdir. Daha sonra ise ihtida eden kişinin adının değiştirilmesi için tören yapılmıştır. Din değiştirenlere genellikle Türk büyüklerinin veya İslam büyüklerinin isimleri verildiğinden, Ankara şer'iyeye sicillerine göre Müslüman olan erkeklere Mehmed, Mehmed Ali, Mustafa, Hasan, Ali, Yusuf isimleri kadınlara ise Aişe, Rukiyye, Fatma gibi isimlerin sık sık verildiği görülmektedir.

Ankara Sancağı'nda Müslüman olanların ağırlıklı olarak Ermeni ve Rumlardan oldukları anlaşılmaktadır. Ermeni ve Rumlar Tanzimat öncesinde Ankara Sancağı'nda sayılarının fazla olması, ihtida olaylarına sıkça şahit olmamıza olanak vermiştir. Öte yandan Ermeni ve Rumlar kadar olmasa da Ankara'da Yahudi ve Bulgarların da din değiştirme konularında defterlere yansımış başvuruları vardır. Şer'iyeye sicillerinde anlatılan din değiştirme olaylarına baktığımızda Yahudi milletinden olup da din değiştirenlerin sayısı az olmakla birlikte kendi cemaatlerinden kişilerin ihtida edenlerine karşı tepkisi daha ağır olmuştur.

Başka bir konu ise Müslüman olmuş olan kişilerin miraslarıyla ilgilidir. Din değiştiren kişinin şayet evladı yoksa onun bütün malları -diğer Müslüman gruplarda olduğu gibi- Beytülmal Sandığı'na aktarılıyordu. Şehirlerde bulunan Beytülmal eminlerinin görevi sadece ölen kişilerin mülklerini kontrol altına tutmaktan ibaret değildir. Söz konusu eminler, varissiz ölen kişilerin mirasını nakde çevirerek merkeze gönderilmesinden de sorumluydular³².

Şer 'iyeye Sicillerindeki İhtida Kayıtlarının Düşündürdükleri

Ankara Şer'iyeye sicillerinin miras, evlenme, boşanma, vasiyet, vekalet, ortaklık, alışveriş ve merkezden gelen ferman ve berat gibi belgelere kaynaklık etmesi bu kaynak türünü önemli kılmaktadır. Şer'iyeye sicilleri şehirlerdeki şeri' ve örfi uygulamaların işlerliğinin takip edilebildiği, sosyal düzeni canlı bir şekilde aksettiren kaynak türüdür. Defter sisteminin bir parçası olan Ankara Şer'iyeye sicilleri sosyal olayların izah edilmesi konusuna geniş bir kapı aralamaktadır. Bu yüzden sicillerdeki askerî meselelerden sosyal meselelere, dini sorunlardan mali konulara kadar geniş yelpazede malzeme çeşitliliğini gören araştırmacılar bu kaynak türünden vazgeçemezler.

Osmanlı toplumsal hayatında her ihtida hareketinin şer'iyeye sicillerine kayıt edilip edilmediği konusu henüz aydınlatılmış değildir. Gayrimüslim tebanın kelime-i şehâdet getirmesi Müslüman olmak için yeterli olmakla birlikte, kimi zaman hukuki ve iktisadi bir takım prosedürlerden dolayı, ihtida olaylarına resmiyet kazandırılmaya çalışılmıştır³³. Buradan da anlaşılıyor ki şer'iyeye sicillerine kaydedilen ihtida kayıtlarının bir kısmı sicillere miras, alışveriş, kefalet gibi belirli bir takım hususlardan dolayı yansımıştır.

³² AŞS.221/907: 189. Ayrıca Bakz. Arif Bilgin- Fatih Bozkurt; "Bir Mali Gelir Kaynağı Olarak Varissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmal Mukataaları", *I. İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul 2010, s. 247- 266.

³³ Galip Eken;"Bir Anadolu Osmanlı Şehri Kayseri'de İhtida Hareketleri", s. 86

Özellikle ihtida kayıtlarında hukuki meseleler gündeme gelmiştir. Miras kavgalarında ihtida etmiş olmak bazı durumlarda taraflar arasındaki kavganın temelini oluşturmuştur³⁴.

Genel uygulamalara bakıldığında ihtida kayıtlarında geçen hususları belirli başlıklar altında toplamak mümkündür. İlamlarda kişinin *eski ve yeni adı, hangi dinden ayrıldığı, yaşadığı yer³⁵, mesleği, fiziki görünümü, kimi zaman yaşı ve şahitlerin isimleri* belirtilmektedir. Mühtedilerin kayıtlarında öncelikli olarak kişinin mahallesi belirtilmekte, baba ismi ile birlikte, eski ve yeni ismi, yine kendi rızasıyla eski dinini terk ederek Müslüman olduğu ve bu dinin gereği olan kelime-i şehâdet getirerek İslam dinine girdiğinin belirtilmesi ilamların ortak özelliğidir. Bu hususların dışında bazı belgelerde, din değiştiren kişinin hangi milletten olduğu ifade edilmiştir. Öte yandan din değiştiren kişinin yaşadığı şehir çoğu zaman ilamın sahih olmasını kolaylaştırmaktadır. Bunlardan başka İslam dinini kabul eden kişinin yaşı çoğunlukla kaydedilirdi. İhtida eden kişinin yaşı özellikle 12 civarında ise mutlaka kayıtlara geçirilirdi. Çünkü din değiştiren kişilerin yaşı Osmanlı yöneticileri ile mensubu bulunduğu ülkenin elçileri arasındaki tartışmanın ana kaynağını oluşturabiliyordu. Osmanlı Devleti, gayrimüslim tebaasına zorla İslam dinini kabul ettirdiği hususunda yabancı devletlerin şikayetleriyle sık sık karşı karşıya kalmıştır.

Müslüman olan kişilerin mesleğinin belirtilmesi sicillerde ana unsurlardan biri olmamasına rağmen; *An asl Sakız Adası'ndan olub Kul Derviş Mahallesi'nden Binbaşı Yusuf Ağa'nın hizmetinde olan Rum milletinden Kostantin veledi Yorgi* şeklinde mesleği belirtilenler de yok değildir³⁶. Son olarak batıl-ı dinden hak dine geçen kişilerin fiziksel özelliklerine yer verilerek kişinin *orta boylu, ter bıyıklı şâbb- emr(ed)* olduğuna belgelerde sık sık yer verilmiştir.

İhtida edenlerle ilgili sicillerde her kişi için ayrı ayrı kayıtlar tutulmuştur. Bu ayrımın yanı sıra ihtida eden kimsenin henüz ergenlik yaşına gelmediği durumlarda bu çocuklar hukuki olarak sabî olarak nitelendirildikleri için anne veya babaları ile birlikte değerlendirilirdi. Şayet küçük çocukların anne ve babaları Müslüman olmuşa bu durumda, çocuklarının vaziyeti de aynı kayıt içinde olurdu.

Şer'iyeye sicillerinde din değiştirmelerle ilgili kayıtlar dışında, mühtedilerin ticari, ailevi, siyasi ve dini anlaşmazlıkları ile ilgili kayıtlar da vardır. Bu kayıtlarda mühtedilerin eski dindaşları, yakın veya uzak akrabaları, mahalle ve meslek kollarından arkadaşları sırf din değiştirdiği için kimi zaman şikayet konusu olabiliyorlardı. Şer'iyeye sicillerinde sayıları değişmekle birlikte hemen hemen her kaynaktan ihtida kayıtlarına ulaşılabilir³⁷.

³⁴ AŞS. 305/991: 239

³⁵ Başka şehirlerden kimi zaman ticaret için, kimi zaman da ziyaret için gelen kişilerin Ankara'da ihtida ettikleri belgelere yansımıştır. Bunlardan; "Tırnova Kazası mahallâtından Derbend Mahallesinden Bulgar tâifesinden Hristo veledi Tobra..." AŞS 236/922: 134 veya "...fi'l asl Trabzon mütemekkinlerinden olub el-yevm Ankara Sancağı'na tabi' Yabanabad Kazası'nda vaki' Müslüman karyesinde sakin Rum milletinden Todori veledi Abtol ..." gibi Ankara'da din değiştirmiş kişiler vardır. AŞS 259/945: 2.

³⁶ AŞS 241/927: 4.

³⁷ Nitekim şer 'iyeye sicilinin ilk sayfasında ise numaralar birden başlamış ve yine defterin son kısmında ise son numaralar olarak kaydedilmiştir. Bakz. AŞS 124/820: 355- AŞS 234/920: 2- AŞS 241/927: 3- AŞS 253/939: 3- AŞS 259/945: 2

Şer'iyeye sicillerine mühtedilerin kayıtlarının kaydedilmesinin belki de en önemli sebebi: aralarındaki muhtemel kavgaları engellemek olduğunu da belirtmek gerekir. Sicil kayıtlarına geçirilen ticari ve mali uygulamalarla ilgili kayıtlar, olası risklerin önüne geçilmesinde önemli bir ayrıntıdır. Şer'iyeye sicillerine bakıldığında; defterlere kaydedilmiş ihtida kaydı kadar, ihtida eden kişilerin, yakın akrabaları veya iş arkadaşları arasında oluşan husumeti ortaya koyan belgeler de vardır. Aslına bakılırsa sicillerdeki ihtida kayıtları bir anlamda ihtida edenin gasp edilen haklarının iadesi için bir çıkış yolu olarak da görülebilir. Osmanlı hukuk sisteminde hak aramanın ana unsuru olan kadılara başvurma hususu, bu noktada mühtediler için de kullanılmaktadır. Osmanlı toplumunda, adalet ve hak arama konusunda etnik ayrım söz konusu olmadığına göre, bu fikirlerin insanlar arasında yerleşmesi için hukuk sistemi medeni hayatın dayanağı, toplum içerisinde emniyetin garantisi olarak algılanmıştır. Toplumda haksızlıkların önü sadece ve sadece, adalet yani hukuk kurallarının doğru bir şekilde uygulanması ile alınabileceği için toplumda hukukun değeri her şeyin üstünde tutularak bunun herkes için bir şemsiye olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batılı devletler din değiştirme hadiselerinin altında kötü niyet ve baskı aramış olsalar da din değiştirme hadiselerinin İslam dininin kolaylaştırıcı hususiyetleri çerçevesinde geliştiğini belirtmek gerekir. Hukuki olarak Tanzimat öncesinde karşımıza çıkan ihtida olaylarının ele alındığı bu çalışmada, toplumsal olarak ihtida kayıtlarının farklı gerekçelerle tutulduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Ankara Şer'iyeye sicillerinde karşımıza çıkan bazı örnek kayıtlar bu zorunlulukları hissettirmektedir. Sicillerde din değiştiren insanların kardeşleri veya dindaşları ile kimi zaman miras anlaşmazlıkları yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Mühtedilerin daha önceden üyesi oldukları dindaşları tarafından dışlanmaları, ihtida eden kimselerin toplum nezdinde yeterince anlaşılmadığı ve bu yüzden kimi zaman alenen, kimi zaman da gizli olarak hakkında farklı dedikoduların yapıldığını ortaya koymaktadır. Bu durum da kişinin ruhi yapısında yaşadığı değişimin, etrafındaki kişiler tarafından yeterince anlaşılmadığı muhakkaktır.

Sicillerde sık sık ihtida olaylarının verilmesi sanıldığı gibi zorunluluktan değil, tam aksine bu kayıtların din değiştiren kimselerin hukuki ve iktisadi açılardan işlerinin kolaylaştırılması için önemli bir süreç olarak görülmelidir. Öte yandan ihtida ilamlarının defterlerde sık sık geçmesi, herkesin din değiştirme ile ilgili kayıtlarının defterlere kaydedildiği anlamına da gelmemektedir. Ankara Şer'iyeye sicillerindeki örneklere baktığımızda, devletin XIX. yüzyılda siyasi, iktisadi ve adli sıkıntıların kolayca çözülebilmesi ve yabancı devletler karşısında gayrimüslimlerin dışarıya olumsuz bir durum aksettirmemesi için devletin dikkatli ve hassas davranarak sorun oluşturabilecek din değiştirme olaylarını resmi kayıt altına almayı gerekli gördüğünü ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

Ankara Şer 'iyye Sicilleri: AŞS. 107/793 – AŞS. 134/820 – AŞS. 221/907- AŞS. 229/915- AŞS. 229/9 – AŞS. 234/920 – AŞS. 236/922, - AŞS. 241/927 - AŞS. 253/939- AŞS. 259/945 - AŞS. 305/991

BOA. DH. MKT. 1700/69 - BOA. TFR. I. KV. 98/9788

Sofya Şer 'iyye Sicilleri: ŞŞS. 23 – ŞŞS. 30

Adıyeke, Nuri; "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı IV*, Ankara 1999, s. 255- 260.

Akyıldız, Ali; "Tanzimat", *TDV. İA. 40*, İstanbul 2011, s. 1- 10.

Aslan, Halide; *Tanzimat Döneminde İhtida(1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2008.

Aslan, Halide; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Mühtedi Çocuk Manzaraları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 14/1*, Elazığ 2009, s. 119- 142.

Aslan, Halide; "Osmanlı'nın Son Döneminde Kosova'da İhtida(İslamlaşma) Süreci Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 52/1*, Ankara 2011, s. 165-188.

Aslan, Halide; "Tanzimat Döneminde Dini Değişim Halleri: İhtida- Gizli Din-Tanassur ve Osmanlı", *Toplum Bilimleri 6/12*, 2012, s. 55- 82.

Bilgin, Arif- Fatih Bozkurt; "Bir Mali Gelir Kaynağı Olarak Varissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukataaları", *I. İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul 2010, s. 247- 266.

Cahen, Cloude; "Zimme" *EI XIII*, Leiden 1993, p. 566- 571.

Çetin, Osman; "Hacı İvaz Paşa Vakfiyyesindeki Mühtedi Fonu Hakkında", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi III*, Bursa 1991, s. 167- 175.

Çetin, Osman; *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Çolak, Kamil; *XVI. yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2000.

Deringil, Selim; "There is No Compulsion in Religion; On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire 1839-1856", *Comporative Studies in Society and History 42*, 2000, p. 547-575.

Eken, Galip; "Bir Anadolu Şehri Kayseri'de İhtida Hareketleri", *Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi I*, Manisa 1997, s. 85- 90.

Ercan, Yavuz; "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, C. 1, S. 1, 1990, s. 117-125.

Hökekleli, Hayati; *Din Psikolojisi*, Ankara 1993.

Kaçar, Mustafa; "Sultanın İsimsiz Kahramanları", *Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi*, İstanbul 2007, s.1-14.

Karadağ, Esra; *XIX. yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da İhtida Hareketleri(1800-1850)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2005.

Köse, Ali; "İhtida", *TDVİA. XXI*, s. 554- 558.

Kızılkın, Ayşe Ö.; "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı'da İhtida Olaylarına Gayr-i Müslimlerin Tepkisi: İşkence ve Zulümler", *Tarih Okulu*, XIII, s. 35- 51.

Lowry, Heath W.: *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi(1461-1583)*, İstanbul 1977.

Minkov, Anton; *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730* [Balkanlar'da İhtida: Kisve Bahası Arz-ı Halleri ve Osmanlı Toplumsal Hayatı, 1670-1730], Leiden: Brill Academic Publishers, 2004.

Mutaf, Abdülmecit; "Balıkesir'de İskan Edilen Ermenilerin Yönetim ve Müslüman Halkla İlişkileri", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü I*, Manisa 2003, s. 71- 80.

Ocak, Ahmet Yaşar; "Anadolu" ve "XIII. ve XV. yüzyıllarda Türk- Hristiyan Dini Etkileşimler ve Aya Yorgi(Saint Georges) Kültü" *Belleten LV*, Ankara 1991, s. 661- 664.

Ortaylı, İlber; "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1994, s. 481- 487.

Özdemir, Bülent; "The Plurality and Religious Dimensions of Ottoman Culture: The Case of Orthodox Community of Salonica in the 1840s.", in David Shankland, (Ed.) *Anthropology, Archaeology and Heritage in the Balkans and Anatolia*, (İstanbul: The Isis Press, 2004), V.II, pp.253-269.

Özdemir, Bülent; *Osmanlı Çoğulculuğu Selanik'in 1840'lı Yıllarda Müslüman, Ortodoks ve Musevi Cemaatleri*", *Osmanlı IV*, Ankara 1999, s. 262- 269

Şeker, Mehmet; *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ Kavramı ve Mühtedîler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

Torunoğlu, Berke; *Murder in Salonika, 1876: A Tale of Apostasy Turned into an International Crisis*, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s. 1- 100

Yiğit, Ahmet; "İzmir Şer'iyeye Sicillerine Yansıyan İhtida Vakaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/11, 2010, s. 633-648.